

תולדות הלשון - מחקר ויישום

המילון ההיסטורי ואנחנו

גבריאל בירנבאום

מה כולל המילון ההיסטורי

מילון היסטורי צריך לכלול את כל המילים בשפה - מראשיתה ועד היום הזה; וכפי שהשם מעיד, הוא אמור למסור את תולדותיה של כל מילה ומילה מהיום שנכנסה לשפה: מה היו צורותיה במשך הדורות, מה הייתה משמעותה הראשונה, מה המשמעויות שנוספו לה, ומה שינויי המשמעות שעברו עליה מאז היותה ועד היום. ואם אין המילה בשימוש היום, ילמדנו המילון עד מתי השתמשו בה, ומתי פסקה מלשמש. גם גיזרון המילה (אטימולוגיה) יינתן במילון היסטורי: מה מקורה? האם היא שאולה משפה זרה כלשהי? ואם מקורית היא, מה מקבילותיה בשפות האחרות (במילון עברי: השפות השמיות, כגון ערבית, ארמית, אכדית, כנענית). הנה כמה דוגמאות: המילה **כלב** היא מילה עברית מקורית; היא נמצאת במקרא, ויש לה מקבילות כמעט בכל השפות האחרות - השפות השמיות הידועות לנו: **כַּלְבָּא** בארמית, **כַּלְב** בערבית ובאכדית, וכן מקבילות באוגריתית ובאתיופית. המילה **סֶפֶק** אינה נמצאת במקרא; היא מופיעה לראשונה בספרות חז"ל (המשנה, התלמודים, המדרשים), והיא שאולה מארמית. המילה **גַּט** אף היא נשאלה מארמית בלשון חז"ל, אבל מקורה הוא באכדית.

מילים רבות בלשוננו מקורן ביוונית ובלטינית; הן נכנסו ללשוננו בתקופת המשנה והתלמוד (בערך 200-600 לספירה). מקצתן נשמעות עבריות כל כך שאיש לא יחשוד שזרות הן: **אוויר (!)**, **בימה**, **יולן**, **לגיון**, **ספסל**, **פנקס**, **קומקום**. לאחרות צליל לועזי יותר: **אצטלה**, **גוזזטרה**, **טרקלין**, **סנהדרין (!)**, **פרוזדור** (במקור **פרוזדוד**). את כל המידע הזה ייתן המילון ההיסטורי, והוא מצביע בין השאר על קשרינו עם היוונים והרומים - קשרים של כובש ונכבש - בתקופה היא. המילים השאולות משפות רבות אחרות, כגון: ערבית, גרמנית, רוסית, יידיש ואנגלית, יובאו אף הן במילון בציון מקורן, והמעייין יוכל ללמוד על יחסי הגומלין שלנו עם העמים לאורך ההיסטוריה.

המילון ההיסטורי ישקף גם את שינויי המשמעות שעברו המילים בהיסטוריה של לשוננו. הנה כמה דוגמאות: בתנ"ך משמעות המילה **נס** היא 'מוט גבוה' או 'דגל': למשה נאמר: 'עֲשֵׂה לָךְ שָׂרָף וְשִׂים אֹתוֹ עַל גֵּס' (במדבר כא, ח); והנביא ירמיהו קורא 'שָׂאוּ גֵס צִיּוֹנָה' (ירמיהו ד, ו). לעומת זאת, בלשון חז"ל חל שינוי במשמעות המילה: 'מעשה פלא המנוגד לחוקי הטבע' (miracle), למשל.

ד"ר גבריאל בירנבאום הוא חוקר בכיר באקדמיה ללשון העברית וחבר מערכת המילון ההיסטורי. תחום המחקר העיקרי שלו: לשון חכמים. בשנת תשמ"ח יצא לאור ספרו **לשון המשנה בגניזת קהיר**. בעבר היה המזכיר המדעי של האקדמיה ללשון.

1 ועל יסוד הכתוב הזה נתחבר השיר המתחיל במילים 'שאו ציונה נס ודגל' בימי העלייה הראשונה.

בסיפור המפורסם על נס חנוכה: 'ולא היה בו שיעור להדליק אלא יום אחד, ונעשה נס, והדליקו ממנו שמונה ימים' (בבלי, שבת כא ע"ב). **אָסר** בתנ"ך משמעותו 'קָשַׁר', והתיר משמעותו 'פתח את הקשר'. בלשון חז"ל המילים האלה מקבלות משמעות מופשטת: **אסר** - 'לא הרשה'; **התיר** - 'הרשה'; ומכאן המילים הנפוצות **אסור ומותר**.

מילוננו יראה גם את שינויי הצורה שעברו על מילים רבות במשך הדורות: בתנ"ך אמרו **מִשְׁקוֹף**, אבל בתקופת חז"ל המילה הפכה ל**שְׁקוֹף**²; **גִּיהָנָם** המקראי הפכה ל**גִּיהֵנָם**³; ואפילו מילה נפוצה כל כך כמו **לָךְ** השתנתה והפכה ל**לְךָ**. והנה כמה שינויים, שסיפר לנו עליהם המילון, שחלו במעבר מלשון חז"ל ללשון ימינו: **מְרַחֵץ** היה פעם **מְרַחֵץ**; **הַדְּלָעַת** של פעם היא **הַדְּלָעַת** של היום; **הַנְּמַל** היה **לִימָן** (מילה שאולה מיוונית); **ועורכי הדין** היו במקורם **ארכי-דיינים**⁴.

מילון בן-יהודה כמילון היסטורי

המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית אינו המילון ההיסטורי הראשון לעברית. הזכות הזאת שייכת לאליעזר בן-יהודה - היוזם והגורם העיקרי בתחיית העברית ובהפיכתה ללשון מדוברת ואופפת כול. ידע בן-יהודה שכדי להחיות לשון ולחדש בה צריכים כל אוצרותיה הישנים להיות גלויים לעינינו. וכשם שבעניין תחיית הלשון לא חיכה בן יהודה לאחרים שיעשו את המלאכה אלא החל בה הוא עצמו במלוא התנופה, כך גם במילון: הוא ניגש בעצמו לכתוב מילון לכל תקופות הלשון העברית. בתרס"ט (1908) יצא הכרך הראשון, ובחיינו יצאו עוד ארבעה. הבלשנים מ"צ סגל ונ"ה טור-סיני השלימו את המלאכה על יסוד החומר שאסף בן-יהודה, והכרך האחרון יצא בתשי"ט (1959), 37 שנים לאחר מותו.⁵

כעבודתו של אדם יחיד, המילון הזה, בן שישה-עשר הכרכים, ראוי להערצה; וביותר אם נזכור שבן-יהודה מעולם לא למד בלשנות באוניברסיטה, וכל הערותיו הבלשניות המחכימות, המלאות השוואות לשפות השמיות האחרות, הן פרי לימוד עצמי.

אולי יש מן הסמליות בכך שתחילת העבודה במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית הייתה בשנה שנשלם בה מילונו של בן-יהודה - תשי"ט (1959) (לאחר ההחלטה של מליאת האקדמיה על כינונו בתשט"ו [1954]). מילוננו הוא המשך והשלמה למילונו החלוצי של אבי תחיית הלשון בארצנו.

שיטת העבודה בחיבור המילון ההיסטורי

אפשר לומר שסדר העבודה במילון היסטורי הפוך מסדר העבודה במילונים החד-לשוניים הרגילים. במילונים הרגילים מתחילים בהגדרת הערכים לפי סדר האלף-בית, ולאחר שהוגדרה המילה, המילונאי מחפש טקסט שידגים את שימושה, לעתים טקסט אקתי מספר, עיתון וכדומה (ובשנים האחרונות אפשר להשתמש במאגרים ממוחשבים של טקסטים או של דיבור), ולעתים טקסט שהוא ממציא. במילון היסטורי יש להכין קודם את מאגר הטקסטים של הלשון לתקופתה, ורק על בסיסו

2 ומצאנו כתובת מעניינת מתקופת התנאים בכפר ברעם שבגליל: יוסה הלוי בן לוי עשה השקוף הזה תבא ברכה במעשיו; ראו: "נוה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים, תל אביב תשל"ח, עמ' 19.

3 ראו את בירורו המעניין של יחזקאל קוטשר: "קוטשר, "לשון חכמים - מה טיבה?", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תש"ם, עמ' 67-77, ולענייננו: עמ' 75-76.

4 ראו 'קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 89-91.

5 א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-תל-אביב תרס"ט-תשי"ט.

אפשר להתחיל לכתוב את הגדרות המילים לפי משמעויותיהן בתקופות השונות. המטלה הראשונה והקשה של המילון היא אפוא התקנתו ועיבודו של החומר שנכתב בעברית מתחילתה ועד ימינו. דווקא במקרא - המקור הראשון והחשוב ביותר של העברית - החליטה האקדמיה לא לעסוק בינתיים; ישנם מילונים מדעיים רבים וטובים לרובד הלשון הזה, והאקדמיה רצתה להתרכז ברבדים מהתקופה שלאחר חתימת המקרא, שאין להם מילונים כלל, או שמילוניהם טעונים שיפור רב.

עד היום התקינו עובדי המילון ההיסטורי - בין השאר - את הטקסטים האלה:

- כתובות מתקופת בית שני.
- מגילות ים המלח ומדבר יהודה.
- ספרות התלמוד והמדרש: המשנה, תלמוד בבלי, תלמוד ירושלמי, מדרשי הלכה, מדרשי אגדה.
- הפיוט הקדום: פיוטי יוסי בן יוסי, יניי, הקליר ועד לפייטני המאה האחת-עשרה.
- שירת ספרד - התחלנו בשיריו של שמואל הנגיד.
- ספרות הגאונים.
- ספרות הקראים.
- הספרות הרבנית - התחלנו בחיבוריהם של רש"י ושל הרמב"ם.
- יצירות מהספרות העברית החדשה, בין השאר פרי עטם של מאפו, מנדלי מוכר ספרים, אחד-העם, ביאליק, ברנר, ז'בוטינסקי, עגנון, הזז.

אחד הדברים שבהם נבדל מאגר המילון ההיסטורי שלנו ממאגרי טקסט אחרים הוא שאנחנו איננו מכניסים את הטקסטים למאגר שלנו על פי מהדורות הדפוס הקיימות והנפוצות, אלא בוחרים את המסירה הטובה ביותר של הטקסט; כשמדובר בספרות העתיקה, זהו בדרך כלל כתב-יד בן מאות שנים (לרוב מהשנים 1200-1400 לספירה). אנחנו מנסים לתעד את היצירות כפי שיצאו מתחת ידי יוצריהן, עד כמה שהדבר אפשרי בכלים שברשותנו.

הכנת קונקורדנציה כשלב יסוד

אחרי שהתקינו העובדים המדעיים של המילון את הטקסט של יצירה כלשהי, למשל של המשנה, ניגשים להכנת קונקורדנציה ליצירה. מהי קונקורדנציה (בעברית הציעו לכנותו **ספר המתאימות**)? ספר ובו רשימה בסדר האלף-בית של כל המילים שטקסט מסוים מכיל בצירוף מראי המקומות שלהן. יש קונקורדנציות לרבים מספרי המופת בעולם, למשל לכתבי הומרוס, שייקספיר, גתה; ואצלנו - יש קונקורדנציות לתנ"ך, למשנה, לתלמודים, לכתבי ביאליק ועוד.

לדוגמה: אדם רוצה לדעת איפה נזכרה בתנ"ך המילה **כָּנַף**. עיון בקונקורדנציה לתנ"ך ילמד אותו שהמילה מופיעה 12 פעם, בין השאר בבראשית א, כא ('ואת כל-עוף כָּנַף למיניהו'), מלכים א ו, כז, משלי א, יז. ברוב הקונקורדנציות יוכל המעיין למצוא מראי מקום גם לנטיותיה של המילה וגם למילה בתוספת מיליות, כגון: **הַכָּנֵף, כָּנַף, בְּכָנַף, כָּנַפִּי, כָּנַפוּ, כָּנַפִּים, כָּנַפִּיהֶם**.

במילון שלנו אין הקונקורדנציה מטרה בפני עצמה - אף על פי שיש לה ערך גדול משלה - אלא היא שלב הכרחי בדרך למילון עצמו. לאחר שיהיו בידינו קונקורדנציות לכל היצירות שנרצה להכניס למאגר המילון, נדע למעשה איפה מופיעה כל מילה, ולפי ההקשרים שהיא נתונה בהם נדע את משמעותה בכל הקשר. כך נוכל לדעת אם יש למילה משמעות אחת בלבד (דבר נדיר למדי), או

מספר משמעויות, ומה הן המשמעויות האלה. כן נוכל לראות אם השתנו משמעויותיה של המילה במשך הדורות, שהרי המאגר יכלול יצירות מכל תקופות הלשון.

תרומת המחשב למילונאות

שלא כקונקורדנציות קודמות, אצלנו הכול נעשה באמצעות המחשב. כאן המקום להזכיר את חזונו ותעוזתו של מייסדו ועורכו הראשון של המילון, פרופ' זאב בן-חיים. כבר בשנות החמישים, כשלא ידעו רוב בני האדם מחשב מהו, היה ברור לו שכל העבודה במילון שלנו צריכה שתיעשה באמצעות המחשב, או כפי שכונה אז: מכונות מְכַנּוּגְרֵפּוּיּוֹת. מרכזים לניתוח ספרותי ובלשני באמצעות המחשב החלו לקום רק בסוף שנות החמישים של המאה הקודמת בין השאר באיטליה, בגרמניה, בהולנד ובצרפת, ומפעלנו היה אף הוא מהחלוצים בתחום הזה.

היום אין יתרונות העבודה במחשב טעונים הוכחה, ובכל זאת כדאי למנות את תרומת המחשב לעבודת המילונאות:

- כל החומר שהוכנס למאגר הנתונים זמין תמיד, ואפשר לאחזר ממנו בעת הצורך בזמן קצר. הדבר מסייע לאחידות ועקיבות בעבודה ומונע טעויות שהיו בלתי-נמנעות בעבר.
 - המחשב מסוגל לסדר את החומר המבוקש לפי אמות מידה שונות, כגון: לפי אלף-בית, לפי סדר כרונולוגי, לפי סוגי הספרות וכדומה.
 - אפשר לקבל נתונים סטטיסטיים מגוונים על המילים, כגון מספר המילים בכל יצירה, שכיחות ערכים, שכיחות צורות.
 - המחשב 'לומד' לשייך כל מילה לערכים ולשורשים, והדבר מאפשר אחזור חכם, כפי שנסביר מיד. נתאר לעצמנו אדם שמחפש את המילה **מחשבה** במאגר מידע כלשהו; באמצעי האחזור של היום ימצא בלי קושי את כל ההקשרים שהמילה מופיעה בהם. כך יהיה גם אם יחפש את המילה **מחשבותיהם**. אבל האם יוכל לקבל במקובץ את כל ההקשרים שבהם מופיעה המילה **מחשבה** לנטייתיה, כלומר: גם **מחשבתי**, **מחשבתך**... **מחשבות**, **מחשבותיי**... וגם בצירוף מיליות: **למחשבה**, **כמחשבת**, **במחשבותיהן**? ברוב המאגרים אין הדבר אפשרי. יתר על כן: רוצה אדם לדעת מה הן כל המילים בעברית הגזרות מהשורש **חש"ב**, פעלים ושמות עצם, ומה ההקשרים שהן מופיעות בהם; ברוב המאגרים אי אפשר לאחזר זאת. במילוננו שתי הפעולות אפשריות בקלות רבה. מה הסיבה?
- שלא כמו במאגרי מידע דומים, אין המילון ההיסטורי מסתפק בהכנסת המילים של הטקסט למחשב כפי שהן. לכל מילה שאנחנו מכניסים למאגר, כלומר: לכל צורה, אנחנו קובעים ערך ושורש, שהמחשב לומד לשייך למילה. למשל, בדוגמה שהבאנו לעיל, כל המילים **מחשבתי**, **מחשבתך**, **מחשבות**, **מחשבותיי**, **למחשבה**, **כמחשבת**, **במחשבותיהן** - הערך שיירשם להן הוא **מחשבה**, והשורש - **חש"ב**. ומעתה אדם שיחפש בתכנה את הערך **מחשבה**, יקבל את כל המילים שמנינו על הקשריהן. ואם יחפש את השורש **חש"ב**, יקבל בנוסף לאלה גם מילים כמו **חשיבה**, **חשבון**, **חשיבות**, וגם את הפעלים לבנייניהם: **חשב**, **נחשב**, **חישב** וכו' - כל אלה בכל הקשריהם. כמובן, יכול אדם לאחזר הקשרי צורה מסוימת דווקא, כגון: **חשיבותה**, **חישבתי**, **מתחשבת**.

כאמור, לאחר חמישים וחמש שנות עבודה ויותר יש בידי המילון ההיסטורי קונקורדנציות משוכללות כמעט לכל החיבורים בספרות העתיקה (מאחר חתימת המקרא ועד שנת 1000 לסה"נ בקירוב) ולחיבורים רבים בספרות העברית החדשה משנת 1750 ואילך. גם התקנת החיבורים מימי הביניים מתקדמת יפה.

החידוש של השנים האחרונות: הטקסטים והקונקורדנציה לספרות העתיקה נגישים לקהל הרחב באמצעות האינטרנט (או בשמו העברי: מְרֻשָּׁת). כל אדם יכול להתחבר לאתר 'מאגרים: מפעל המילון ההיסטורי' של האקדמיה ללשון העברית (<http://maagarim.hebrew-academy.org.il/>) וליהנות מאוצרותיו. (#pages/pmain.aspx)

ומה באשר לגוף המילון? בשנת תשמ"ב (1982) הוציא מפעל המילון חוברת לדוגמה בשם 'השורש ערב'. פרופ' בן-חיים, היוזם והעורך גם של החיבור הזה, בחר בכוונה בשורש שנגזרים ממנו ערכים רבים; נמצאו לא פחות מעשר הוראות יסוד, ואלה חולקו לערכיהן; המשמעויות השונות של כל ערך הוגדרו, וניתנו המובאות המתאימות מכל תקופות הלשון. לצורך החוברת השתמשו בכל החומר שהותקן עד אז במילון והשלימו אותו בחומר נוסף ממקורות אחרים לתקופות שעוד לא טופלו במילון. בשנת תשס"ה (2005) התחלנו לכתוב את גוף המילון באופן שיטתי, בינתיים רק על יסוד החומר שבספרות העתיקה, החל באות תי"ו. העבודה הזאת רק בתחילתה - בינתיים נכתבו כ-500 ערכים. השייכים לכ-120 שורשים.

עיון מדגים

עכשיו נפנה לעיון בשתי המילים **תָּם** ו**תְּמִים**, ונראה מה המילון ההיסטורי מלמד אותנו עליהן.

נתחיל במקרא:⁶

1. אִישׁ הָיָה בְּאֶרֶץ עֵינֹן אִיֹּב שְׁמוֹ וְהָיָה הָאִישׁ הַהוּא תָּם וְיִשָּׂר וַיְרֵא אֱלֹהִים וְסָר מִרְעֵ (איוב א, א).
 2. אֱלֹהִים תּוֹלְדֵת נָח נָח אִישׁ צַדִּיק תְּמִים הָיָה בְּדַרְתָּיו אֶת־הָאֱלֹהִים הַתְּהַלְלֵנִחַ (בראשית ו, ט).
 - כפי שהמובאות האלה מעידות, במקרא המשמעות של המילים **תָּם** ו**תְּמִים** היא: 'שלם במעשיו ובהנהגותיו',⁷ כמעט מילה נרדפת ל**צַדִּיק** או ל**יֹשֵׁר**.
'נקפוץ' לרגע לעברית של המאה העשרים ואחת:
 3. אי אפשר להיות כזה **תמים**. הוא הסכים לדבר איתם, למרות שהיו מנצלים כל הזדמנות כדי לצחוק עליו (גוגל 2015).
 4. אם יש דבר אחד שלעולם לא הייתי מאשים אותך בו, אדון לאנדור, זאת **תמימות** (גוגל 2015).
 5. ... ולכן מפתיע לגלות שלמרות ניסיונה רב השנים בכתיבה... יש בה איזו **תמימות**, ואולי בכלל בזה נעוץ סוד הקסם של ספריה. נחוצה מידה גדולה של **תמימות** כדי לשלוח... את אנשי המוסד להתגורר בבניין דירות יוקרתי בלב מנהטן (מוסף 'ספרים', **הארץ**, 1 במאי 2015).
 - המשמעות כאן שונה לגמרי: 'נאיבי, לא מתוחכם, לא ערמומי'.⁸
- כשניגשנו לכתוב את גוף המילון לערכי השורש תמ"ם, מצאנו לא פחות משבעה גוני משמעויות למילה **תם** ושבעה למילה **תמים**. בגלל קוצר היריעה נסתפק במבחר דוגמאות, וננסה לראות אם יש ניצנים למשמעות המודרנית, שהדגמנוה לעיל, כבר בספרות העתיקה.⁹

6 כפי שנאמר והוסבר לעיל, המקרא עדיין אינו מותקן במילון ההיסטורי.

7 זו המשמעות כשגרעין המילה (המפורש או המשתמע) הוא אדם. כשאין הוא אדם, יש גוני משמעויות נוספים.

8 זו ההגדרה הראשונה של המילה במילונם של י' שויקה וע' פריידיקין, רב-מילים, מהדורה מקוונת, תשע"ה: פתי, תם, לא ערמומי, לא מתוחכם, שמאמין לכל דבר ולכל אחד.

9 המספר הפותח כל מובאה מציינ את הזמן המשוער של חיבור היצירה (מספרי השנים לספירה המקובלת).

6. ←800 כיון ששמע את קולו וידע שעשו הוא, אמר לו: 'בא אחיך במרמה' וגו'; אותה שעה התחיל צווח: בוא וראה מה עשה לי **התם** הזה, שכתוב 'איש תם'; לא דיי ששחק עלי, ומכרתי את בכורתי, 'והנה עתה לקח ברכתי' (דברים רבה, דברים טו).
- 'ישר, צדיק', כאן נאמר באירוניה מפי עשיו על יעקב.
7. ←800 "מְכַתְּמִים" - זה דוד, שעושה עצמו מך וקורא עצמו עני; "תם" - שהלך בתמימות עם קונו (תנחומא, דברים ג).
- הדרשן מסביר שהמילה **מְכַתְּמִים** כאילו מורכבת משתי מילים: **מְכַתְּמִים**.
8. **225** עי-זה הוא **תם** ואי-זה הוא מוּעֵד? מועד - שהעידו בו שלושה ימים, **וְתָם** - שיחזור בו שלושה ימים, דברי ר' יהודה; ר' מאיר אומר: מועד - שהעידו בו שלשה פעמים, **וְתָם** - שיהו התינוקות ממשמשים בו (משנה, בבא קמא ב, ד).
- כאן זו משמעות משפטית טכנית: שור שאינו מועד הוא תם.
9. **500** מיתבי: 'וְכַתְּבָתֶּם' - שיהא כתיבה **תמה**, שלא יכתוב אלפין - עיינין, עיינין - אלפין, ביתין - כפין, כפין - ביתין (בבלי, שבת קג ע"ב).
- גם כאן המילה **וְכַתְּבָתֶּם** נדרשת כאילו היא מורכבת משתי מילים: **כְּתַב וְתָם**; והמשמעות: 'כתיבה שלמה, בלא פגם'.
10. **200** ויהי דויד בן ישי חכם ואור כאור השמש וסופר ונבון ו**תמים** בכול דרכיו לפני אל ואנשים (מגילת שירי מגילות תהילים, חיבורי דוד <עמ' 1, שורה 10>).
- 'צדיק, ישר'.
11. **425** ולמה נקרא שמם אַרְיִים, שהן מאירין לישראל; ותאָפִים - שהן מתימין לפניהם את הדרך, שבשעה שהיו ישראל **תמימין**, היו מכוונין להן את הדרך (ירושלמי, יומא ז, ה <מד, ג>).
- 'צדיקים'.
12. **500** בעי ר' ינאי: התולש צמר מעולה **תמימה** מהו? תולש מי איכא מאן דשרי? אלא צמר שנתלש מעולת **תמימה** מהו? (בבלי, בכורות דף כו ע"א).
- 'שאיין בה פגם'; המשמעות הזאת של המילה נפוצה בדיני הקרבנות.
13. ←800 ד'א [=דבר אחר]: "תורת ה' תמימה" - אימתי היא **תמימה**? כשאדם למד תורה ומאיהיבה לבריות; כיצד דבורו בנחת עם הבריות, משאו ומתנו באמונה, אוהב שלום ורודף שלום (מדרש "אגור" יג <246>).
- 'שלמה, בלא פגם'.
- לו היינו רואים רק את המובאות האלה, יכולנו לחשוב שהמשמעות המודרנית של המילים **תם** ו**תמיים** - 'נאיבי, לא מתוחכם' - צמחה בהשפעת הלעז, תרגום שאילה מאחת משפות אירופה. ואכן בידיש המילים האלה נושאות את המשמעות הזאת: **תם** - naïve person, moron, half-wit; **תמעוואטע** - foolish, half-witted; **תמימות** - naïveté.¹⁰
אבל ראו את המובאות האלה:

10 ראו: U. Weinreich, *Modern English-Yiddish Yiddish-English Dictionary*, New York 1977, p. 375-376.

14. ←600 "פשטתי את כתנתי" - אמר רבי יוחנן בשם ריש-לקיש: אפלו תמה שבתומות¹¹ יודעת לפשט וללבש, ואת אמרת: "פשטתי את כתנתי איככה אלבשנה"? (שיר השירים רבה ה, ג, א).
- כאן בדיוק המשמעות המודרנית: 'נאיבית, לא מתחכמת'.
15. ←850 קנגד ארבעה בנים דברה תורה/ אחד חכם ואחד רשע ואחד תם ואחד שאינו יודע לשאל - - - תם מהו אומר/ "מה זאת?" (הגדה של פסח, חלק א [מה נשתנה ואילך] <שו' 83>).
- במובאה המפורסמת הזאת נראה לפי ההקשר שתם הוא 'מי שאינו חכם'. המובאה הבאה - המקבילה לה - מחזקת את ההשערה הזאת:
16. ←300 "מה העדות והחקים והמשפטים" וגו' - נמצאת אומר: ארבעה בנים הם: אחד חכם, אחד טיפש, אחד רשע, אחד שאינו יודע לשאל (מכילתא דרבי ישמעאל, פסחא [בוא] יח <עמ' 73>).
- חוקר התפילה והפיוט דניאל גולדשמידט הסביר שבאחד הגלגולים של ברייתת ארבעת הבנים החליפו את המילה טיפש במילה תם 'כדי שלא להלעיב באנשים הפשוטים'¹².
- אם כן, מצאנו מקור קדום למדוי לשמוש המודרני במילים תם ותמים.

סיכום

המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית יכול את כל המילים בשפה - מראשיתה ועד היום הזה וימסור את תולדותיה של כל מילה - השינויים שעברו עליה הן בצורתה והן במשמעותה. במלאכה התחיל אליעזר בן-יהודה בשנת 1908; האקדמיה ללשון המשיכה את מפעלו ביתר שאת ובכלים משוכללים יותר החל ב-1959, והיא ממשיכה בו עד היום. במשך השנים האלה אספה האקדמיה לתוך מאגר ממוחשב את כל הטקסטים הקלסיים שלה ומבחר מייצג של הספרות החדשה - הכול על פי המסורות המשובחות ביותר. נוצרה קונקורדנציה משוכללת, והיא עומדת לרשות הציבור במרשתת. ב-2005 התחילה האקדמיה לכתוב את גוף המילון לספרות העתיקה, ועד עכשיו נכתבו כ-500 ערכים. כהדגמה הבאנו לעיל חלקים מהערכים תם ותמים. שתי המילים האלה קיבלו משמעות שונה בעברית החדשה מזו שהייתה להן בעברית העתיקה, אבל ניצני המשמעות החדשה מצויים בשתי מובאות מספרות חז"ל.

11 שְׁבִתּוֹמוֹת = שְׁבִתּוֹמוֹת (כנראה בגלל המ"ם הפכה תנועת a לתנועת u, וזו תופעה פונטית ידועה בלשון חז"ל).

12 ראו ד' גולדשמידט (מהדיר), הגדה של פסח: מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות, ירושלים תש"ך, עמ' 28.